

The Impact of Intentional Breach of Contract on the Validity of Exemption Clauses (A Comparative Study in Civil Law, Common Law, and Islamic Legal Systems, with Emphasis on Judicial Practices and Jurisprudential Foundations)

Ebrahim Abdipourfard¹, Ruhollah Rezaei²

¹ Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, University of Qom (**Corresponding Author**).
e.abdipour@qom.ac.ir

² PhD Student in Private Law, Faculty of Law, University of Qom. rezayilawyer438@gmail.com

Abstract

Failure to perform contractual obligations may be unintentional or intentional. Intentional breach represents the most severe form of contract violation, consequently leading to unique consequences not applicable in cases of unintentional breaches, among various legal systems. One of the significant effects of intentional breach within the framework of compensatory arrangements is the inability of the breaching party to rely on an exemption clause it has obtained as a contractual benefit. A party that intentionally and willingly fails to fulfill its obligations should not be allowed to escape the consequences of its deliberate harmful actions by seeking refuge in an exemption clause contained within the contract. This article employs a descriptive-analytical approach to examine the practical and significant impact of intentional breach on the validity of contractual exemption clauses from an objective perspective, within the regulatory framework and judicial practices of three major legal systems (Roman-Germanic, Common Law, and Islamic Law).

Keywords: Contractual Breach, Liability Limitation Clause, Exemption Clause, Intentional Breach, Validity of Clause.

Received: 2023/04/26 ; **Revised:** 2023/09/03 ; **Accepted:** 2023/10/14 ; **Published online:** 2023/12/21

How To Cite: Abdipourfard, Ebrahim; Rezaei, Ruhollah (2023). The Impact of Intentional Breach of Contract on the Validity of Exemption Clauses (A Comparative Study in Civil Law, Common Law, and Islamic Legal Systems, with Emphasis on Judicial Practices and Jurisprudential Foundations), *Comparative Study on Islamic and Western Law*, 10(3), 123-152.

doi.org/10.22091/CSIW.2023.9361.2415

Published by: University of Qom

© The Author(s)

Article type: Research

تأثیر نقض عامدانه قرارداد بر اعتبار شروط معافیت از مسئولیت (مطالعه تطبیقی در نظامهای رومی - ژرمنی، کامن‌لا، ایران، با تأکید بر رویه قضایی و مبانی فقهی)

ابراهیم عبدی پور فرد^۱، روح‌الله رضایی^۲

^۱ استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم (نویسنده مسئول)، e.abdipour@qom.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، rezayilawyer438@gmail.com

چکیده

تخلف از اجرای مفاد قرارداد ممکن است غیر عمدی یا عامدانه باشد. نقض عامدانه شدیدترین شیوه نقض قرارداد است؛ به همین علت در نظامهای حقوقی مختلف، آثار منحصر به فردی برای این نوع نقض شناخته شده که در موقعیتهای نقض غیر عمدی مانند ندادن. یکی از مهمترین آثار نقض عامدانه در بستر ترتیبات جبرانی توافقی، عدم امکان تمسک متعهد ناقض به شرط معافیت از مسئولیتی است که از رهگذر قرارداد به سود خود تحصیل کرده است. متعهدی که عامدانه و به دلخواه از اجرای آنچه به عهده گرفته، شانه خالی می‌کند، نیاستی مجاز باشد در پناه شرط عدم مسئولیت مندرج در قرارداد، از تبعات اضرار عمدی خود به طرف دیگر بگریزد. در این مقاله با شیوه توصیفی - تحلیلی، این اثر کاربردی و مهم نقض عامدانه بر اعتبار شروط معافیت از مسئولیت قراردادی با نگاه عینی و در بستر مقررات و رویه قضایی نظامهای حقوقی نماینده سه خانواده بزرگ حقوقی (رومی - ژرمنی، کامن‌لا و حقوق اسلامی)، مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: نقض قرارداد، شرط تحدید مسئولیت، شرط عدم مسئولیت، نقض عمدی، اعتبار شرط.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۶؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۶/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

استاد به این مقاله: عبدی پور فرد، ابراهیم؛ رضایی، روح‌الله (۱۴۰۲). تأثیر نقض عامدانه قرارداد بر اعتبار شروط معافیت از مسئولیت (مطالعه تطبیقی در نظامهای رومی - ژرمنی، کامن‌لا، ایران، با تأکید بر رویه قضایی و مبانی فقهی)، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و

غرب، ۱۰(۳)، ۱۲۳-۱۵۲. doi.org/10.22091/CSIW.2023.9361.2415

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

عدم اجرای قرارداد یا تعهدات قراردادی^۱ - در مفهوم عملی نشدن مفاد قرارداد- به لحاظ منشأ بر دوگونه است. گاه حادثه‌ای خارجی و غیرقابل انتساب به متعهد، باعث می‌شود که وی قادر بر اجرای مفاد قرارداد نباشد و گاه عملی نشدن قرارداد منتسب به خود متعهد و بواسطه تقصیر اوست. هرچند در هر دو حالت عقد اجرا نشده است (السنهوری، ۱۳۸۲، ج: ۱، ۴۷۸)، اما در مورد نخست بدلیل اینکه اجرا نشدن قرارداد قابل انتساب به متعهد نیست، هیچ‌گونه مسئولیت قراردادی نیز برای وی متصور نیست. اما شق اخیر که عملی نشدن قرارداد منتسب به خطای متعهد است، خود بر دوگونه است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج: ۴، ۱۳۸/ شهیدی، ۱۳۸۳، ج: ۳، ۶۳). گاه متعهد عاقدانه از ایفای تعهدات خود امتناع می‌کند، مانند جایی که با وجود برخورداری از امکانات و توانایی‌های لازم برای اجرای بخش قراردادی خود، از اجرا سر باز می‌زند و در ایراد زیان و خسارت بر متعهده، متعمد است و گاه، هرچند تعمّدی در عدم ایفای تعهدات خود ندارد، اما اجرا نشدن مفاد قرارداد در نتیجه سهل‌انگاری و بی‌مبالاتی اوست.

در مواردی که عدم اجرا منتسب به متعهد است (خواه بدلیل تقصیر عمدی و خواه تقصیر غیرعمدی) در حقیقت «نقض قرارداد» اتفاق افتاده و در هر دو صورت (با جمع سایر شرایط) متعهد مسئولیت قراردادی پیدا می‌کند. بنابراین، همانطور که مشهور حقوقدانان بویژه در نظامهای حقوق نوشته معتقدند، یکی از شرایط تحقق مسئولیت قراردادی، وجود تقصیر متعهد است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج: ۴، ۱۶۵/ صفایی، ۱۳۹۹، ج: ۲، ۲۲۰/ جعفری‌لنگرودی، ۱۳۷۸: ۲۸۹). گرچه، برخی این تقصیر را مفروض دانسته (شهیدی، ۱۳۸۳: ۶۶ و ۲۳۶) و برخی دیگر خود نقض را تقصیر دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۱۶۵).^۲ از سوی دیگر، در نظامهای کامن‌لایی اصولاً برای تحقق مسئولیت وجود تقصیر لازم نیست و مسئولیت قراردادی یک مسئولیت محض است (Peel & Treitel, 2015: 834).^۳ با این حال، در آنجا نیز درجه تقصیر و نوع نقض در سرنوشت شروط معافیت از مسئولیت دخیل و مؤثر است.

۱. در لسان قانون مدنی جدید فرانسه L'inexécution du contrat و در لسان کامن‌لایی Non-performance of contractual obligations.

۲. با این حال برخی نویسندگان وجود تقصیر برای تحقق مسئولیت قراردادی را با دیده انکار و تردید نگریسته‌اند. برای نمونه بنگرید: بهرامی‌احمدی، ۱۳۹۰: ۳۶۲؛ وحدتی‌شیری، ۱۳۹۵: ۱۰۱.

۳. با این حال، اظهارات کلی از این قبیل در رابطه با حقوق انگلستان، بسیار خطرناک است، بدلیل اینکه ساختار پرونده محور حقوق قراردادهای انگلستان بندرت اجازه تعمیم راه‌حلها و رویکردهای برگزیده در پرونده‌های خاص را می‌دهد (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ج: ۳، ۳۸۶) برای مثال هرچند در نظام کامن‌لا بطور کلی مسئولیت قراردادی یک مسئولیت محض است اما در عین حال قانون تامین و عرضه کالاها و خدمات مصوب ۱۹۸۲، مسئولیت ناشی از برخی تخلفات قراردادی را تقصیر محور می‌داند.

در نظامهای حقوقی مختلف برخی مکانیزمهای حقوقی برای مقابله با تبعات منفی ناشی از نقض قرارداد در اختیار متعاملین قرار دارد. این مکانیزمها یا ترتیبات جبرانی، در یک تقسیم‌بندی کلی بر دو گونه‌اند: ترتیبات جبرانی که بوسیله قانون معین شده (شیوه‌های جبران قانونی) و ترتیبات جبرانی که توسط طرفین و در خود قرارداد مشخص می‌شوند (ترتیبات جبرانی توافقی). در مواردی که در قرارداد هیچ مقررهای در رابطه با تبعات ناشی از نقض پیش‌بینی نشده باشد، ترتیبات جبرانی قانونی به زیان‌دیده این امکان را می‌دهند که در قبال نقض قرارداد واکنش نشان داده و بوسیله آنها تبعات زیانبار ناشی از نقض را علاج کند. از سوی دیگر، اصل آزادی قراردادی مستلزم این است که متعاملین قادر باشند تبعات و آثار نقض را برحسب ترتیبات جبرانی، در خود قرارداد یا در توافقی جداگانه سامان دهند (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۷۳). یکی از مهمترین ترتیبات جبرانی توافقی که تقریباً در حقوق تمامی کشورها پذیرفته شده، شرط معافیت از مسئولیت است.

مساله اصلی ما در این پژوهش آن است که عامدانه بودن نقض قرارداد چه تأثیری بر امکان تمسک طرف ناقض به شروط معافیت از مسئولیت دارد؟ در اغلب نظامهای حقوقی، برای نقض عامدانه قرارداد، بدلیل شدت تقصیر و خطاکاری متعهد ناقض، آثار متعددی در نظر گرفته شده؛ آثار منحصر به فردی که در موقعیتهای نقض غیرعمدی، مانند آن ندارد.^۱ از مهمترین این آثار، که فرضیه پژوهش حاضر است، بی‌اعتباری شروط معافیت از مسئولیت در موقعیتهای نقض عامدانه قرارداد است.

در پیشینه این تحقیق در رابطه با مفهوم نقض عامدانه و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن به تفصیل سخن گفته شده و در اینجا نیازی به تکرار آن مطالب نیست؛ جز اینکه نقض عامدانه قرارداد در مواقعی اتفاق می‌افتد که متعهد به قصد نیل به نفع بیشتر یا اجتناب از تحمل زبانی که در صورت اجرای صحیح و کامل قرارداد از آن نفع محروم یا متحمل آن زیان می‌شد یا صرفاً برای ایراد ضرر به متعهدله، از اجرای تعهدات قراردادی خود امتناع می‌ورزد (رضایی، عبدی‌پور، نعمت‌اللهی، ۱۳۹۸: ۱۴۰).

در ادامه، ابتدا به بررسی رژیم حقوقی کلی شروط معافیت از مسئولیت و دلایل نظری بی‌اعتباری آنها در موقعیتهای نقض عامدانه پرداخته و سپس با نگاهی عینی‌تر به مجموعه قوانین و رویه قضایی موجود در نظامهای مورد بحث (فرانسه، آلمان و هلند بعنوان نمایندگان نظام حقوقی رومی-ژرمنی و انگلستان و ایالات متحده بعنوان نمایندگان نظام حقوقی کامن‌لا و نهایتاً حقوق ایران و فقه اسلامی) تأثیر نقض عامدانه قرارداد بر اعتبار شروط معافیت از مسئولیت را بررسی خواهیم کرد.

۱. عمده این آثار در بستر شیوه‌های جبران نقض مطرح شده‌اند که این امر به معنای تشدید مسئولیت قراردادی متعهد در موارد نقض عامدانه قرارداد است.

۱. ساختار حقوقی شروط معافیت از مسئولیت و ادله بی‌اعتباری آنها در موارد نقض عاقدانه

شرط معافیت از مسئولیت خود بر دو گونه است: شرط محدودکننده و شرط سلب‌کننده مسئولیت (ایزائلو، ۱۳۸۶: ۴۷). شروط معافیت از مسئولیت می‌توانند تبعات مالی بالقوه ناشی از نقض قرارداد را سامان دهند. طرفین با سلب یا حتی تحدید میزان مسئولیت ناشی از نقض، می‌توانند به خوبی ریسکهای یک قرارداد را محاسبه و مدیریت کنند (Mckendrick, 2017: no11.2). شروط سلب یا تحدید مسئولیت در گونه‌های مختلفی وجود دارند. ممکن است طرفین مسئولیت خود را در قبال نوع خاصی از خسارت، مثل زیان اقتصادی یا زیانهای تبعی، سلب‌کنند.^۱ همچنین ممکن است خود را از پرداخت خساراتی فراتر از یک مقدار معین، معاف کنند (فرمستون، ۱۳۹۷: ۳۷۵).

هرچند بطور کلی طرفین در ساماندهی روابط قراردادی خود از جمله رابطه حقوقی پس از بروز نقض قرارداد، از آزادی عمل برخوردارند، اما اینگونه نیست که هرگونه سلب یا تحدید مسئولیتی در تمامی اوضاع و احوال مجاز باشد، بلکه برخی کنترلهای قانونی و قضایی این آزادی را محدود می‌کند. در برخی مواقع، ممکن است قانونگذار قواعد یا رهنمودهایی را راجع به نحوه استفاده طرفین از شروط معافیت از مسئولیت، مقرر کند- برای مثال از منظر حمایت از مصرف‌کنندگان، رهنمودهای اروپایی^۲ قواعدی را برای بکارگیری شروط سلب مسئولیت در قراردادهای تجار با مصرف‌کنندگان مقرر می‌کنند (Mckendrick, 2017: no11.9). بعلاوه دادگاهها نیز تمایل دارند تا هر قرارداد و هر شرط سلب مسئولیتی را براساس شرایط خاص آن ارزیابی کنند. تاجر یا غیرتاجر بودن طرفین، نوع قرارداد، نوع شرط معافیت از مسئولیت و سایر اوضاع و احوال در هر سیستم حقوقی هنگام بررسی اعتبار شرط سلب مسئولیت توسط دادگاه، ایفای نقش می‌کنند.^۳

یکی از مهمترین محدودیتهای حقوقی بر استفاده از شروط معافیت از مسئولیت، در موقعیتهای نقض

۱. در نظام کامن‌لا برای بیان چنین شروطی از اصطلاحاتی از قبیل «Exemption Clauses» و «Exclusion Clauses» استفاده می‌شود. در حقوق فرانسه نیز رایجترین اصطلاح «clauses d'exonération de responsabilité» است.

۲. مانند رهنمود مورخ ۵ آوریل ۱۹۹۳ شورای اروپا در رابطه با شروط غیرمنصفانه در قراردادهای مصرف‌کننده.

۳. برای مثال در حقوق آلمان بنگرید به رأی دیوانعالی در پرونده: Saladin/HBU, 1967؛ در این پرونده بانک HBU به یکی از مشتریان خود (صلاح‌الدین) که فردی غیرمتخصص در امور مالی بود، پیشنهادی برای سرمایه‌گذاری در یک شرکت در قالب خرید سهام ارائه می‌کند اما بوسیله یک شرط قراردادی هرگونه مسئولیتی در قبال سودآوری این سرمایه‌گذاری را از خود سلب می‌کند. بدنبال کاهش فاحش ارزش سهام صلاح‌الدین اقدام به شکایت علیه بانک می‌کند، اما بانک در مقام دفاع به شرط قراردادی سلب مسئولیت استناد می‌کند. دیوانعالی معتقد بود که امکان تمسک بانک به این شرط بایستی با در نظر گرفتن تمامی شرائط از قبیل میزان دین ادعایی، موقعیت اجتماعی و روابط متقابل طرفین و میزان آگاهی طرفین از مفاد شرط وغیره مورد ارزیابی قرارگیرد.

عامدانه قرارداد است. هرچند اصل اولیه در اغلب نظامهای حقوقی درستی اندراج شروط معافیت از مسئولیت در قرارداد و اعتبار تمسک به آنها پس از وقوع نقض است، اما در موقعیتهای نقض عامدانه این وضعیت تغییر می‌کند. بطورکلی برای اینکه استناد به شرط معافیت از مسئولیت بتواند بعنوان دفاع موفقیت‌آمیزی در مقابل دعوای نقض قرارداد و جبران خسارت تلقی شود، متعهد نباید مرتکب تقصیر عمدی یا سنگین منجر به نقض عامدانه قرارداد، شده باشد. به عبارت روشن‌تر، در صورتی که دادگاه نقض ارتكابی را عامدانه تشخیص دهد، به متعهد ناقض اجازه تمسک به شرط معافیت از مسئولیت را نمی‌دهد. چنانکه در ادامه خواهیم دید، اغلب نظامهای حقوقی مورد مطالعه بر این مطلب صحه گذاشته‌اند تا جایی که برخی نویسندگان آن را قاعده‌ای جهانشمول دانسته‌اند (Schlechtriem & Schwenger, 2016: 903). حتی در سیستمهای حقوقی که مسئولیت قراردادی را از نوع مسئولیت محض و بدون تقصیر می‌دانند نیز بطور کلی تخلف عامدانه از مفاد قرارداد متعهد را از تمسک بر شروط معافیت از مسئولیت باز می‌دارد (Schwenger & Hachem, 2009: 474).

دلایل این ممنوعیت را می‌توان در سه مورد خلاصه کرد: اولاً، در تمامی شروط قراردادی بنای ضمنی متعاقدين بر این است که در اجرای شروط مورد نظر با حسن نیت و صادقانه عمل کرده و از حيله و تقلب بپرهیزند. این شرط ضمنی در رابطه با شروط معافیت از مسئولیت نیز صادق است و تخلف عمدی را از شمول مفاد شرط خارج می‌سازد (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۸۴۱). به عبارت دیگر فرض بر این است که در قصد مشترک طرفین، شرط معافیت از مسئولیت ناظر به خودداری عمدی متعهد از اجرای بخش قراردادی خود نبوده است. در حقوق انگلستان دلیل اصلی برای بی‌اعتباری شروط معافیت از مسئولیت در موارد نقض عامدانه قرارداد همین استدلال است (McLeod & Rogers, 1974: 239). ثانیاً، اگر پس از ارتكاب نقض عامدانه قرارداد توسط متعهد به وی اجازه تمسک به شرط معافیت از مسئولیت داده شود، بدین معناست که متعهد در اجرا یا عدم اجرای تعهدات قراردادی خود آزاد باشد. چنین شرطی در حقوق فرانسه تحت عنوان «شرط ارادی محض»^۱ شناخته می‌شود (امامی، عبدی، ۱۳۷۸: ۱۰۱). در حقیقت در چنین وضعیتی اجرای قرارداد منوط به اراده دلبخواهانه متعهد خواهد بود (صفایی، ۱۳۹۹، ۲۴۴). لذا در حقوق فرانسه چنین شرطی از اعتبار برخوردار نیست (Terre et al, 2019: no595). ثالثاً، نظم عمومی در اجرای قراردادها مانع از این است که شخصی که مرتکب نقض عامدانه تعهدات خود می‌شود، بتواند در پناه شرط معافیت از مسئولیت از زیر بار مسئولیت شانه خالی کند (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۸۴۱). از منظر نظم عمومی چنین امری به معنای مجاز بودن شخص در داشتن سوءنیت است و وجدان عمومی برنمی‌تابد که یکی از طرفین در سایه شرط معافیت از مسئولیتی که در قرارداد به سود خود تحصیل کرده، عمداً به طرف

دیگر زبان وارد کند (Le Tourneau et Cadiet, 1996: 530/ Cruysmans et al, 2015: 389).

۲. تأثیر نقض عاقدانه قرارداد بر وضعیت شروط معافیت از مسئولیت

پس از بیان دلایل نظری بی اعتباری شروط معافیت از مسئولیت در موقعیتهای نقض عاقدانه، در ادامه تأثیر عینی نقض عاقدانه بر شروط معافیت از مسئولیت را در مقررات و رویه قضایی نظامهای حقوقی مختلف مورد آزمون قرار می دهیم.

۱-۲. نظامهای رومی- ژرمنی

تأثیر نقض عاقدانه بر شروط معافیت از مسئولیت در اغلب کشورهای نظام حقوق نوشته چه در قوانین موضوعه و چه رویه قضایی، مشهود است. با این حال، در برخی کشورها شرط معافیت از مسئولیت در موارد تقصیر سنگین همچنان قابل استناد است.

۱-۱-۲. حقوق فرانسه

هرچند در مقررات جدید قانون مدنی فرانسه، همانند مقررات سابق، هیچ مقرر صریحی در رابطه با شروط معافیت از مسئولیت و موارد بی اعتباری آنها نیامده،^۱ اما محاکم فرانسوی و از جمله دیوانعالی کشور در پرتو ماده (۴-۲۳۱) قانون مدنی (۱۱۵۰ سابق)، در مورد نقض های عاقدانه ناشی از تقصیر عمدی یا سنگین،^۲ به متعهد اجازه استناد به شرط معافیت از مسئولیت مندرج در قرارداد نمی دهند (شهیدی، ۱۳۸۳: ۲۹۳). این موضوع بعنوان یکی از مهمترین آثار حقوقی نقض عاقدانه قرارداد در رویه

۱. با این حال در برخی مقررات خاص تمسک به شروط معافیت از مسئولیت صراحتاً منع شده است. این موارد عمدتاً بر مغایرت با نظم عمومی مبتنی هستند؛ از جمله بنگرید: ماده 4-1231 L. قانون کار؛ ماده ۴ قانون روابط موقت و مستأجر ۱۹۸۹؛ ماده 6، 1-212 R. قانون مصرف کننده؛ ماده 14-321 قانون تجارت؛ ماده ۱۹۵۳ از بخش ۲ قانون مدنی؛ ماده 5-1792 قانون مدنی در رابطه با مسئولیت تولیدکنندگان کالا؛ ماده 1-133 قانون تجارت و ماده 15-15422 قانون حمل و نقل کالا.

۲. لنون مازو در رابطه با یکسان بودن آثار تقصیر عمدی و سنگین به ضرب المثل لاتین *culpa lata dolo aequiparatur* اشاره می کند بدین معنا که تقصیر سنگین معادل تقصیر عمدی است (Mazeaud, 1933: 44). دیوانعالی فرانسه در یکی از آراء خود در ۲۲ آوریل ۲۰۰۵ تقصیر سنگین را اینگونه تعریف می کند: «تقصیر چنان شدیدی که نزدیک به تقصیر عمدی است و از ناتوانی متعهد در انجام وظیفه قراردادی حکایت دارد». از نظر بحث مقاله حاضر با توجه به اختلاط و نزدیکی دو مفهوم تقصیر عمدی و سنگین که هر دو منتج به نقض عاقدانه قرارداد می شوند، تفاوتی در آثار این دو مفهوم وجود ندارد؛ چنانکه رویه قضایی فرانسه نیز این دو را یکی دانسته است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۳۲۲). دکتترین حقوقی فرانسه نیز تقصیر سنگین را از جهت بی اعتباری شرط عدم مسئولیت همانند تقصیر عمدی دانسته است (Viney et Jourdain, 1999: 305).

قضایی تثبیت شده است (Terre et al, 2019: 678, 947, 948). بعنوان جدیدترین نمونه راجع به بی اعتباری شرط تحدید مسئولیت در موقعیتهای نقض عامدانه می توان به تصمیم دیوانعالی کشور فرانسه در سال ۲۰۱۴ اشاره کرد.^۱ شرکت حمل و نقل ای تی اوشن (AT Ocean) طی قراردادی متعهد می شود اثاثیه و خودروی خواهان را از جزیره ریونیون^۲ به شهر مونپلیه فرانسه حمل کند. شرکت در ۲۲ ژوئن ۲۰۰۷ بارگیری را انجام داده و نهایتاً با تأخیر چند روزه در ۱۰ آگوست ۲۰۰۷ محموله در مقصد تخلیه می شود. در هنگام تخلیه مشخص می شود بخاطر عدم وجود تهویه مناسب در داخل کانتینرها اثاثیه به دلیل رطوبت دچار کپک و پوسیدگی شده اند. بندهای (۱۲، ۱۳ و ۱۴) قرارداد خسارات قابل پرداخت توسط شرکت را محدود به خسارات ناشی از تأخیر، خسارات قابل پیش بینی و زیانهای صرفاً مادی وارده بر اثاثیه کرده بود. با این حال، خواهان خسارات بیشتری از جمله از باب خسارات غیر مادی و خسارات غیرقابل پیش بینی مطالبه می کند.

دادگاه بدوی و تجدیدنظر ادعای خواهان در مطالبه خسارات غیر مادی و غیرقابل پیش بینی را مردود دانستند. دادگاه تجدیدنظر مونپلیه با اینکه تقصیر متصدی حمل را تقصیر سنگین تشخیص داد، اما بخاطر اینکه در قرارداد مسئولیت متصدی حمل در قبال خسارات غیر قابل پیش بینی سلب شده بود، تجدیدنظرخواهی را رد کرد. از نظر دادگاه تجدیدنظر این تنها تقصیر عمدی است که می تواند بر محدودیت قابل پیش بینی بودن خسارت مندرج در ماده (۱۱۵۰) قانون مدنی فائق آید.^۳ نهایتاً خواهان از این رأی فرجام خواهی می کند.

دیوانعالی با اعتقاد بر اینکه متصدی حمل دریایی (خوانده) که یک تاجر حرفه ای است، با تدارک ندیدن تهویه مناسب و عدم نصب رطوبت گیر در داخل کانتینرها مرتکب تقصیر فاحش و نقض قواعد تجارت شده است، تمسک فرجام خوانده به شرط معافیت از مسئولیت در قبال خسارات غیر قابل پیش بینی و ماده (۱۱۵۰) قانون مدنی - که خسارات قابل مطالبه را به زیانهای قابل پیش بینی محدود می کند - را رد می کند. دیوان معتقد بود در پرتو ماده (۱۱۵۰) قانون مدنی، با توجه به اینکه تقصیر فاحش، که در حکم تقصیر عمدی است، مانع از آن می شود که متعهد جبران خسارت وارده را به خسارت پیش بینی شده یا قابل پیش بینی در طول قرارداد محدود کند و با شرط عدم مسئولیت خود را از آن رهایی بخشد، لذا ارتکاب چنین تقصیری توسط متعهد باعث بی اعتباری شروط تحدید مسئولیت بوده و می تواند میزان غرامت قابل

1. Cour de cassation, civile, Chambre civile 1, 29 octobre 2014, 13-21.980, Publié au bulletin.

2. La Réunion

۳. ماده (۱۱۵۰) مقررات سابق صرفاً در موارد تقصیر عمدی خسارات غیر قابل پیش بینی را قابل مطالبه می دانست. اما در ماده (۴-۱۲۳۱) اصلاحی، تقصیر فاحش نیز از این نظر در حکم تقصیر عمدی دانسته شده است.

مطالبه را افزایش دهد.^۱ بر همین اساس، دیوان متعهد را به پرداخت ۵۴۰۰۰ یورو از باب خسارات مادی (شامل خسارات غیرقابل پیش‌بینی)، ۳۶۰۰ یورو از باب خسارات غیرمادی و ۲۱۰۰۰ یورو از باب خسارت تأخیر در حمل محکوم کرد.

نمونه نسبتاً جدید^۲ دیگر از پرونده‌های مربوط به تأثیر نقض عامدانه بر شروط معافیت از مسئولیت، تصمیم دیوانعالی کشور در سال ۲۰۰۵ در پرونده شرکت دابوس^۳ است. در این پرونده خواهان مدارک مربوط به شرکت در یک مسابقه معماری را به شرکت کرونوپست^۴ تحویل می‌دهد. قرار بر این بود که این محموله پستی تا پیش از ۴ ژانویه ۱۹۹۹ به مقصد برسد، اما بخاطر اهمال شرکت پستی با یک روز تأخیر به مقصد می‌رسد. به همین دلیل خواهان برای جبران خسارات وارده اقدام به اقامه دعوا می‌کند. شرکت کرونوپست برای تبرئه خود از پرداخت خسارت به شرط معافیت از مسئولیت مندرج در قرارداد استناد می‌کند. دیوانعالی معتقد بود که عدم اجرای تعهد اساسی قرارداد (یعنی تعهد شرکت پستی به تحویل به موقع محموله) برای فاحش و سنگین محسوب شدن تخلف مورد نظر و عدم قابلیت استناد متعهد به شرط معافیت از مسئولیت، کفایت می‌کند.^۵

نمونه جالب توجه دیگر، پرونده معروف فروش بلیت اضافه بر ظرفیت توسط شرکت هواپیمایی است (Starck, et al., 1993: no1554). این پرونده در رابطه با سه عضو از یک سازمان تخصصی مراقبت‌های پزشکی است که برنامه‌ریزی کرده بودند تا در دهم جولای ۱۹۸۸ از طریق بروکسل به کشورگابن جهت انعقاد قرارداد با مقامات گابنی مسافرت کنند. آنها تأییدیه آژانس مسافرتی را جهت سوارشدن به هواپیما دریافت کرده بودند، اما وقتی که به فرودگاه رسیدند از سوارشدن آنها به هواپیما ممانعت به عمل آمد چراکه شرکت هواپیمایی بیش از ظرفیت بلیت فروخته بود. سپس آنها به فرودگاه دیگری در نزدیکی پاریس اعزام شدند و در نتیجه این تأخیر، یک روز دیرتر به گابن رسیدند. از این رو، میزبانها از تأخیر پیش

1. <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000029681251/>

۲. برای دیدن آراء قدیمی‌تر در رابطه با بی اعتباری شروط معافیت از مسئولیت در موارد نقض عامدانه از جمله بنگرید به تصمیمات دیوانعالی فرانسه در دو پرونده در سال‌های ۱۹۵۹ و ۱۹۹۱:

D. 1960, 97 Case Société française de transports v. Société Cherenq et Société Sicoma, 1959; D. 1991, 449 JCP 1991.II.21763 Case Lothioir, Minit Foto v. Baucheron, 1991.

3. Dubosc

4. Chronopost

5. Cour de Cassation, Chambre mixte, 22avril 2005, n°02-18326et 03-14112.

در ماده اصلاحی (۱۱۷۰) قانون مدنی فرانسه آمده است: «هر شرطی که اساس تعهد اصلی متعهد را سلب کند، نانوشته محسوب می‌شود». این بدین معناست که در مواردی که متعهد عمداً از اجرای تعهد اصلی خویش امتناع می‌کند، تمسک وی به شرطی که مسئولیت ناشی از چنین اقدامی را سلب می‌کند، ممنوع است.

آمده خشنود نبودند و قرار ملاقات را لغو کردند. در نتیجه، آنها اقدام به اقامه دعوا علیه شرکت هواپیمایی کرده و برای زیانهای وارده به دلیل تأخیر و مسافرت بی ثمر به گابن، شامل هزینه‌های هتل و غذا و از دست دادن فرصت انعقاد قرارداد به مبلغ ۳۰۰۰ فرانک فرانسه، مطالبه خسارت کردند. شرکت هواپیمایی منکر فروش بلیت بیش از ظرفیت نشد اما بعنوان دفاع به شرط موجود در شروط الحاقی به قرارداد با مسافری تمسک کرد. در این شرط تعهد به پرداخت خسارات نقض قرارداد محدود شده بود به قیمت بلیت به اضافه ۵۰ یورو برای هر روزی که شرکت هواپیمایی نتواند پرواز جایگزینی را برای مسافرین فراهم کند. دادگاه چنین رأی داد که شرکت هواپیمایی با عدم توانایی خود در دادن این اطمینان به مسافرین که یک صندلی در هواپیما خواهند داشت، مرتکب نقض عمدانه شده است. مطابق نظر دادگاه، شرکت هواپیمایی با وجود آگاهی از این خطر که نمی‌تواند به هر مسافری اطمینان دهد که می‌تواند سوار هواپیما شود، اقدام به فروش بلیت کرده بود.^۱ چنین اقدامی هر چند ممکن است بلحاظ محاسبات مالی شرکت قابل توجیه باشد اما با منافع و انتظارات مشروع مسافرین در تعارض است؛ بنابراین چنین اقدامی به معنای نقض عمدی قرارداد است و در نتیجه، شرکت هواپیمایی نمی‌تواند به شرط معافیت از مسئولیت استناد کند. نهایتاً دادگاه به پرداخت کامل خسارات مسافران جامانده از پرواز، حکم داد (Renault-Brahinsky, 2020: 83-84).

۲-۱-۲. حقوق هلند: پرونده تلفورت^۲

در حقوق هلند، قاعده کلی این است که ارتکاب تقصیر قراردادی عمدی یا همراه با تقصیر سنگین، متعهد را از تمسک به شرط معافیت از مسئولیت باز می‌دارد. در ادامه به بررسی یکی از پرونده‌های نسبتاً جدید در این رابطه می‌پردازیم.

در پرونده تلفورت^۳ کاراما^۴ بعنوان خواهان بدلیل نقض قرارداد از سوی شرکت مخابراتی تلفورت اقدام به دعوی مطالبه خسارت می‌کند. در جولای ۱۹۹۹ تلفورت طی قراردادی تعهد کرده بود دسترسی گسترده به وضعیت بخصوصی از اینترنت را در یک زمان معین (سپتامبر ۱۹۹۹) برای کاراما فراهم کند. در زمان انعقاد قرارداد تلفورت تردیدهای جدی داشت در رابطه با اینکه آیا قادر به ایفاء تعهدات برعهده گرفته شده، هست یا نه؟ چراکه شواهدی جدی وجود داشت مبنی بر اینکه شرکت کی پی ان- یعنی شرکت مخابراتی اصلی- قادر به ارائه این دسترسی نیست. تلفورت راجع به این تردیدها با کاراما سخنی

1. Paris, 26 sept. 2886: D. 2887, 89.

2. Telfort

3. HR 5 September 2008, NJ 2008, 480 (Telfort/Scaramea).

4. Scaramea

نمی‌گوید و قرارداد را منعقد می‌کند. در تاریخ معین شده، تلفورت عملاً قادر به ایفای تعهدات خود بر طبق قرارداد نبود. این عدم ایفا برای کاراما فاجعه بار بود، چراکه بر روی دسترسی داشتن به اینترنت حساب کرده بود و بر همین اساس سی دی رامهایی را به سرتاسر کشور ارسال کرده بود که دستگاههای ریسور خانگی قادر بودند از آنها برای دسترسی به یک سایت بخصوص استفاده کنند. در نتیجه این تخلف قراردادی، برنامه آنها بطورکامل از هم پاشید. لذا کاراما اقدام به مطالبه خسارات ناشی از نقض قرارداد از تلفورت کرد. در مقابل، تلفورت به شرط تحدید مسئولیت مندرج در قرارداد که سقفی را برای مسئولیت احتمالی وی تعیین کرده بود، استناد می‌کند. نظر دیوانعالی هلند در این پرونده در پاسخ به دو پرسش ما از اهمیت برخوردار است. نخست این که آیا دیوانعالی این نقض قرارداد را یک نقض عامدانه تلقی می‌کند؟ و دوم اینکه آیا این نوع نقض بر قابلیت اعمال شرط سلب مسئولیت تأثیرگذار است یا خیر؟ دیوانعالی با نظر دادگاه تجدیدنظر هم عقیده بود که تلفورت بایستی در انعقاد قرارداد در ماه جولای بازنگری می‌کرد، چراکه نشانه‌های جدی وجود داشت مبنی بر اینکه شرکت کی پی ان نمی‌تواند تلفورت را قادر کند که بی‌قیدوشرط تعهدات قراردادی خود را ایفاء کند، حال آنکه تلفورت از این امر نیز آگاه بوده که اجرای درست قرارداد برای کاراما بسیار حائز اهمیت است. در عبارات دیوانعالی به این نوع رفتار که نهایتاً منجر به نقض قرارداد شده است، تحت عنوان رفتار «همراه با تقصیر سنگین»^۱ اشاره شده است. هرچند با توجه به شرائط پرونده اثبات عامدانه بودن تقصیر تلفورت دشوار بود، اما دیوان با توصیف رفتار وی تحت عنوان تقصیر سنگین، به همان نتیجه تقصیر عمدی یعنی عدم امکان تمسک تلفورت به شرط معافیت از مسئولیت رسید. از این رو، دیوان نیز همانند دادگاههای تالی تمسک به شرط سلب مسئولیت را مردود دانسته و تقصیر سنگین را با عدم امکان توسل به آن شرط ارتباط می‌دهد (Duyvensz, 2011: 150). بنابراین، تردیدی نیست که در حقوق هلند نیز یک ارتباط قوی بین عامدانه بودن نقض و قابلیت اعمال شروط تحدید مسئولیت بلحاظ تئوریک وجود داشته و نقض عامدانه قرارداد جلوی اعمال این شرط را می‌گیرد.^۲

۱. در حقوق هلند اصطلاح «تقصیر سنگین» چندان بطور منسجم و یکدست مورد استعمال قرار نگرفته است. بعنوان مثال تقصیر سنگین در حوزه حقوق کار - در چارچوب این پرسش که آیا کارفرما در قبال حوادث منجر به بروز خسارت به کارگر در مواردی که کارگر با تقصیر سنگین عمل کرده است مسئولیت دارد یا خیر - به گونه‌ای متفاوت از حوزه قراردادهای تجاری تفسیر می‌شود.

۲. دیوانعالی برای تصمیم درباره امکان یا عدم امکان اعمال شرط معافیت از مسئولیت بر درجه قابلیت سرزنش مشروط له تأکید دارد. این دیدگاه بطور منطقی مستلزم این است که یک سوءرفتار عامدانه به طریق اولی بایستی بر امکان اعمال شروط معافیت از مسئولیت اثرگذار باشد.

۳-۱-۲. حقوق آلمان

در حقوق آلمان نیز متعهدی که بطور عمدی یا با تقصیر سنگین از اجرای تعهدات قراردادی خود امتناع می‌کند نمی‌تواند به شرط معافیت از مسئولیت تمسک کند. بند (۲) ماده (۲۷۶) قانون مدنی آلمان در این رابطه مقرر می‌کند: «متعهد نمی‌تواند پیشاپیش خود را از مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی معاف کند». علی‌الظاهر این ماده که هم در مسئولیت قراردادی و هم در مسئولیتهای قهری حاکم است، صرفاً به مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی اشاره دارد و به نظر می‌رسد مسئولیت ناشی از تقصیر سنگین را پوشش نمی‌دهد. اما این ظاهر قابل اعتنا نیست؛ چراکه رویه قضایی آلمان، علیرغم اینکه قانون مدنی بین انواع درجات تقصیر قراردادی تفاوتی قائل نشده، ابتکار عمل را در دست گرفته و تقصیر غیر عمدی را به دو قسم تقصیر ساده و سنگین تقسیم کرده و تقصیر سنگین را نیز در حکم تقصیر عمدی دانسته است. بر این اساس در حقوق آلمان تمسک به شروط معافیت از مسئولیت در موارد تقصیر سنگین نیز مجاز دانسته نشده است (Schmidt, 1990: 64). علاوه بر اینها، بند ۷ (ب) ماده ۳۰۹ قانون مدنی در رابطه با قراردادهای حمل و نقل استناد به شروط سلب یا تحدید مسئولیت در موارد تقصیر عمدی یا سنگین متصدی حمل را بطور مطلق ممنوع دانسته است (نکویی، ۱۳۹۰: ۲۲۰).

در سایر کشورهای حقوق نوشته نیز مقررات مشابهی را در زمینه عدم امکان استناد به شروط معافیت از مسئولیت در موارد نقض عاقدانه قرارداد می‌توان یافت.^۱ یک استثناء در این میان، حقوق بلژیک است. در نظام حقوقی بلژیک شروط معافیت از مسئولیت صرفاً در موارد تقصیر عمدی فاقد اعتبار دانسته شده‌اند؛ اما در رابطه با تقصیر سنگین حقوق بلژیک از دیگر نظامهای هم‌خانواده خود فاصله گرفته و در چنین مواردی بر اعتبار شروط معافیت از مسئولیت صحه می‌گذارد (Vanwelkenhuyzen, 2015: 8).

۳-۲. نظامهای کامن‌لایی

رویکرد کلی در نظامهای کامن‌لایی از جمله انگلیس و تابعان آن از جمله استرالیا، نیوزیلند و کانادا این است که شروط معافیت از مسئولیت قراردادی، مسئولیت ناشی از نقضهای عمدی را نیز در بر می‌گیرند مگر اینکه طرفین به روشنی و صراحت مسئولیت ناشی از چنین نقضهایی را از شمول شرط استثناء کرده باشند (Treitel, 2003: 225; Mckendrick, 2017: no11.7). در حقیقت عنصر نظم عمومی که در نظامهای حقوق نوشته مانع از تمسک متعهد به شرط معافیت از مسئولیت در موارد نقض عاقدانه می‌شود، در نظام کامن‌لایی نمی‌تواند به سادگی بعنوان مانعی، آزادی اراده متعاقدين را محدود کند.

۱. برای نمونه بنگرید: بند ۱ ماده ۱۰۰ قانون تعهدات سوئیس؛ ماده ۱۲۲۹ قانون مدنی ایتالیا؛ ماده (۱۱۰۲) قانون مدن اسپانیا؛ بند (۲) ماده (۲۱۷) قانون مدنی مصر و ماده (۲۹۶) قانون مدنی کویت.

(Beale, 1990: 156). بنابراین، حتی اگر متعهد مرتکب تقصیر عمدی یا سنگین هم شده باشد می تواند به تمسک به شرط معافیت از مسئولیت مندرج در قرارداد امیدوار باشد (Beale, 2017: no15-019). با این وجود، به نظر می رسد در رویه قضایی گاه از این قاعده کلی عدول شده و عنصر عاقدانه بودن نقض بعنوان فاکتوری اثرگذار بر ممنوعیت تمسک به شروط معافیت از مسئولیت تلقی شده است.

۲-۱. حقوق انگلیس

در حقوق انگلیس تا پیش از پرونده سوئیس آتلانتیک^۱ عاقدانه بودن نقض قرارداد بر سرنوشت شروط معافیت از مسئولیت تأثیرگذار بود و دادگاهها تمسک طرف ناقض به این شروط را مجاز نمی دانستند.^۲ اما بعد از تصمیم مجلس لردان در آن پرونده، دیگر این قاعده کلی محلی از اعراب ندارد و معمولاً نقض های عاقدانه نیز تحت شمول شروط معافیت از مسئولیت قرار می گیرند (Beale, 2017: no15-019). لرد ویلبرفورس در پرونده فوق این مطلب را در یک عبارت روشن و صریح بیان کرده که بلحاظ بحث ما در رابطه با ارتباط عاقدانه بودن نقض و شروط سلب مسئولیت اهمیت خاصی دارد: «به عقیده من ویژگی عاقدانه بودن نقض نمی تواند فی نفسه به نقض قرارداد خصیصه «اساسی بودن» بدهد. برخی از نقض های عاقدانه ممکن است از یک ویژگی ناچیزی برخوردار باشند که می توانند بطور مناسبی بوسیله پرداخت خسارت (متوقع) جبران شوند: برخی از آنها (برای مثال، یک تاخیر عاقدانه یک روزه در بارگیری کالا) ممکن است درون یک شرط سلب مسئولیت قرار گیرند. درعین حال این بدین معنا نیست که «عاقدانه بودن» نقض نتواند عاملی اثرگذار و دخیل در اعتبار آن شرط باشد: بسته به ماهیت تخلف عمدی طرف ناقض، شاید بتوان گفت که طرفین هرگز قصد نکرده بودند که یک چنین تخلفی مورد سلب یا تحدید قرار گیرد. نقض عاقدانه ممکن است منجر به ایجاد حقی برای طرف بی گناه برای امتناع از اجرای بیشتر تعهداتش شود چراکه چنین نقضی موجب سلب اعتماد به اجرای آتی قرارداد توسط اوست. به هر روی ایجاد یک قاعده خاص برای نقض های عاقدانه غیر ضروری است و ممکن است منجر به سردرگمی و بیراهه رفتن شود» (Beale, 2017: no15-019).^۳

1. Suisse Atlantique Societe d'Armement SA v NV Rotterdamsche Kolen Centrale [1967].

۲. برای نمونه بنگرید به پرونده های ذیل:

Alexander v Ry Executive [1951] 2 K.B. 882; Swan Hunter and Wigham Richardson Ltd v France Tyne & Wear Co Ltd (The Albion) [1953] 1 W.L.R. 1026, 1030; Sze Hai Tong Bank Co Ltd v Rambler Cycle Co Ltd [1959] A.C. 576; Colverd & Co Ltd v Anglo-Overseas Transport Co Ltd [1961].

۳. در تأیید این مطلب بنگرید به اظهارات لرد دیپلاک در پرونده Photo Production Ltd v. Securicor Transport Ltd [1980].

بنابراین، در حقوق انگلیس پاسخ به این مساله که آیا در صورت عامدانه بودن نقض قرارداد، شروط سلب مسئولیت می‌توانند مورد استناد و تمسک قرارگیرند یا خیر؟ چندان آسان نیست. پرونده‌های قضایی که در آنها امکان اتکای خواننده بر شروط معافیت از مسئولیت مساله اصلی پیش روی دادگاه است، اغلب به تفسیر عبارات بکاررفته در شرط سلب مسئولیت و قرارداد بعنوان یک کل، فروکاسته می‌شوند. با این حال، به نظر می‌رسد حقوق انگلیس اذعان دارد که در برخی موارد متعاملین نمی‌توانند پس از ارتکاب نقض عامدانه به شروط معافیت از مسئولیت استناد کنند (Peel & Treitel, 2015: no 7-028).^۱ حتی چنانکه دیدیم، خود لرد ویلبرفورس نیز تأثیر عامدانه بودن نقض بر این شروط را به کلی نفی نمی‌کند. دو پرونده ذیل مؤید این مطلب است.

الف) پرونده آسترانکا^۲: این پرونده نمونه عینی از موقعیتی است که یکی از طرفین به دلیل تخلف عمدی از مفاد قرارداد نمی‌تواند به شرط سلب مسئولیت مندرج در قرارداد تمسک کند. وقایع پرونده بدین قرار است: آسترانکا یا آژ، شرکت دارویی است که به تولید یک داروی بیهوشی به نام دیپریوان^۳ می‌پردازد. عنصر اصلی دیپریوان ماده پروپوفول^۴ است که از تقطیر ماده دیپ^۵ بدست می‌آید. آژ طی قراردادی از شرکت آلبمارل^۶ مقداری ماده اولیه دیپ خریداری می‌کند. سپس در سال ۲۰۰۵ قرارداد جدیدی بین آژ و آلبمارل با موضوع تمدید طولانی مدت قرارداد سابق بین دو شرکت، منعقد می‌شود. در زمان انعقاد قرارداد، آژ امکان خرید مستقیم پروپوفول و حذف فرآیند تقطیر را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. یکی از بندهای قرارداد، این امکان را پیش‌بینی کرده بود که آژ بتواند از سفارش دیپ به درخواست مستقیم برای پروپوفول سوییچ کند و این بند حق اولییتی برای آلبمارل جهت مذاکره راجع به یک قرارداد جدید برای سفارش پروپوفول، در نظر گرفته بود.

در سال ۲۰۰۸ آژ توافقی را با شرکت سوشیناز^۷ برای تامین پروپوفول منعقد می‌کند بدون اینکه بر اساس قرارداد خود با آلبمارل، فرصت مذاکره راجع به پروپوفول را به وی پیشنهاد دهد؛ یعنی بدون اینکه بر اساس حق اولویت مندرج در قرارداد، به آلبمارل فرصت رقابت با پیشنهاد سوشیناز را بدهد. آلبمارل

۱. بررسی پرونده‌های قضایی در انگلستان نشان می‌دهد که عامدانه بودن نقض قرارداد بطور کلی می‌تواند مبنایی برای مجاز ندانستن متعهد در استناد به شرط سلب مسئولیت قلمداد شود، اما نه یک مبنای قاطع و منحصر.

2. Astrazeneca UK Ltd v Albemarle International Corporation (2011).

3. Diprivan

4. Propofol

5. DIP

6. Albemarle

7. Sochinaz

بدلیل نقض قرارداد علیه آن اقامه دعوا کرد و در قبال عدم النفع^۱ ناشی از آن دست دادن فرصت انعقاد قرارداد جدید با آن، مطالبه خسارت می‌کند. آن هم به شرط سلب مسئولیت مندرج در قرارداد استناد می‌کند. پرسش محوری این است که آیا به عقیده دادگاه، آن می‌تواند به این شرط سلب مسئولیت تمسک کند یا خیر. این پرسش تنها هنگامی با موضوع مقاله ما ارتباط پیدا می‌کند که نقض موردنظر یک نقض *عامدانه* تلقی شود. آیا آن با فرصت ندادن به آلبمارل برای انعقاد قرارداد با خود، مرتکب نقض عامدانه قرارداد شده است یا خیر؟ آن را به لحاظ قراردادی ملزم به پیشنهاد انعقاد یک قرارداد جدید راجع به پروپوئل به آلبمارل بود، با این حال اقدام به انعقاد قرارداد با سوشیناز می‌کند. طبق قرارداد صرف مذاکره با شرکت دیگر منع نشده بود، اما آلبمارل این حق را داشت که فرصت رقابت با پیشنهاد سوشیناز را داشته باشد. دیوان عالی پس از بررسی عمیق مجموع فرآیند مذاکره و انعقاد قرارداد و استماع شهادت شهود و نظر کارشناسان متعدد، به این نتیجه می‌رسد که آن در مذاکرات خود نسبت به آلبمارل با صداقت رفتار نکرده است.^۲ دیوان اذعان داشت که حقوق انگلستان - به قول لرد ویلبرفورس - اشتیاق چندانی به مردود دانستن شروط سلب مسئولیت در نتیجه عامدانه بودن نقض قرارداد، ندارد. بنابراین، دادگاه مجبور بود محتاطانه با این موضوع برخورد کند. نهایتاً دیوان به آن اجازه تمسک به شرط سلب مسئولیت را نمی‌دهد. با توجه به پیش زمینه تحلیل مبسوط و دقیق دادگاه از کیفیت و شیوه ارتکاب نقض قرارداد توسط آن - یعنی عمدی بودن نقض - به نظر می‌رسد این پرونده مثالی عالی از ارجاع صریح به دخالت و تأثیرگذاری نقض عامدانه بر اعتبار شرط سلب مسئولیت در حقوق انگلستان است. این پرونده نمونه بارزی از تعریفی است که از نقض عامدانه به دست دادیم، چراکه رفتار عامدانه‌ای که در این پرونده مانع تمسک به شرط سلب مسئولیت می‌شود، یک تخلف عمدی از تعهد اصلی قرارداد بخاطر انگیزه‌های اقتصادی است.^۳

ب) پرونده اینترنت برادکستینگ^۴: در این پرونده طرفین قراردادی را برای مدت ۳ سال منعقد می‌کنند اما در خلال این مدت خواننده برخلاف مفاد قرارداد اقدام به فسخ یکجانبه آن می‌کند. در نتیجه خواهان

۱. شرط معافیت از مسئولیت مندرج در قرارداد چنین مقرر می‌گردد: «هیچ ادعایی از سوی خریدار، چه راجع به محصولات تحویلی یا در قبال عدم تحویل محصولات یا هر چیز دیگری، نمی‌تواند بیشتر از ثمن محصولی باشد که مطالبه خسارت مربوط به آن است؛ و عدم ارسال اخطاریه کتبی راجع به مطالبه طی ۶۰ روز پس از زمان تحویل، یا در مورد عدم تحویل از زمان معین شده برای تحویل، به منزله اسقاط تمامی ادعاهای مربوطه توسط خریدار خواهد بود. خریدار یا فروشنده در هیچ صورتی در قبال عدم النفع یا خسارات اتفاقی یا تبعی مسئولیتی ندارند».

2. <https://vlex.co.uk/vid/astrazeneca-uk-ltd-v-793753045>.

۳. چنانکه در تعریف نقض عامدانه قرارداد دیدیم انگیزه اقتصادی طرف ناقض یکی از مؤلفه‌های اصلی در تعریف این مفهوم حقوقی است.

4. Internet Broadcasting Corp LTD v MAR LLC (2009).

برای مطالبه خسارت- در قبال منافع تفویت شده- اقدام به طرح دعوا می‌کند. خواننده به این مطلب اذعان داشت که بطور غیرقانونی قرارداد را فسخ کرده، اما درصدد تمسک به شرط معافیت از مسئولیتی برمی‌آید که مسئولیت وی در قبال تفویت منافع و فرصت‌های تجاری از دست رفته زیان‌دیده، را سلب می‌کند. دادگاه باید تصمیم می‌گرفت که آیا تبعات چنین نقضی نیز تحت شمول شرط مورد نظر قرار می‌گیرند یا خیر. نهایتاً دادگاه به این نتیجه می‌رسد که «تخلف خواننده یک نقض عامدانه بوده و این عنصر عمدی بودن، بر تفسیر شرط معافیت از مسئولیت خواننده تاثیرگذار و دخیل است. در اینجا یک فرض قانونی وجود دارد مبنی بر اینکه شرط معافیتی که مسئولیت خواننده در قبال تفویت منافع را سلب می‌کند، ناپستی مسئولیت ناشی از تصمیم عمدی به عدم اجرای قرارداد را تحت شمول خود قرار دهد مگر اینکه طرفین بطور صریح به این امر در قرارداد اشاره کرده باشند».^۱

۲-۲-۲. حقوق ایالات متحده

در حقوق ایالات متحده رویکرد مضیق و سختگیرانه حقوق انگلستان وجود ندارد و بعنوان یک قاعده عمومی نقض‌های عمدی یا همراه با تقصیر سنگین بطور معمول مانع نفوذ شروط معافیت از مسئولیت هستند (Fleming, 1974: 115). با این حال در این میان یک استثناء خودنمایی می‌کند: بطور کلی در مواردی که متعهد در راستای ارتقای منافع اقتصادی مشروع خود عمداً مرتکب نقض قرارداد می‌شود، همچنان می‌تواند به شرط معافیت از مسئولیت مندرج در قرارداد استناد کند. به نظر می‌رسد این امر به دلیل رویکرد اقتصادی حقوق ایالات متحده به نهاد قرارداد و بویژه به خاطر پذیرش مفهوم «نقض کارآمد»^۲ در این سیستم حقوقی باشد. پرونده‌های متعددی وجود دارند که در آنها یکی از متعاملین به منظور نیل به یک منفعت اقتصادی بیشتر، عمداً اقدام به نقض قرارداد کرده، اما در عین حال دادگاه به وی اجازه می‌دهد به شرط تحدید مسئولیت مندرج در قرارداد تمسک کند. با این حال این یک استثناء است و محاکم آمریکایی در سایر موارد نقض عامدانه -برای مثال در مواردی که نقض قرارداد توسط متعهد به منظور اجتناب از تحمل ضرر و زیان مالی بوده یا صرفاً به منظور ایراد زیان به طرف دیگر صورت می‌گیرد^۳- شرط معافیت از مسئولیت را غیرقابل اعمال دانسته و متعهد ناقض را مجاز به استناد به آن نمی‌داند. ذیلاً به بررسی برخی پرونده‌ها می‌پردازیم.

1. <http://www.trglaw.com/news44.html>.

2. Efficient breach

۳. همانطور که در تبیین مفهوم نقض عامدانه دیدیم ارتکاب نقض عامدانه توسط متعهد عمدتاً با سه انگیزه اتفاق می‌افتد: نیل به یک منفعت اقتصادی بیشتر، اجتناب از تحمل ضرر و زیان مالی و ایراد زیان به متعهدله.

الف) پرونده الکترون تردینگ^۱: در این پرونده، خواهان که یک توسعه‌دهنده در حوزه معاملات الکترونیکی بازار سهام بود، دو قرارداد با خوانده منعقد می‌کند: یک توافق ليسانس انحصاری^۲ که به خوانده مجوز انحصاری برای فعالیت در سیستم تجارتي خود می‌داد و یک توافق خدمات مشاوره‌ای که بوسیله آن خواهان توافق می‌کرد به خوانده خدمات مشاوره در حوزه مذکور ارائه دهد. توافق نخست خوانده را متعهد می‌کرد تلاشهای متعارف تجاری برای توسعه و اجرای نرم‌افزارها و سیستمهای ضروری و راه اندازی و بازاریابی آنها را طی یک دوره زمانی معین انجام دهد. خوانده اذعان داشت که با عدم ایفای هریک از تعهدات مندرج در توافق نخست، آن را نقض کرده‌است. موضوع مورد مناقشه این بود که آیا خسارات خواهان محدود به سقف خسارات معین شده در شرط تحدید مسئولیت مندرج در قرارداد است یا خیر؟ خوانده آمادگی خود برای پرداخت خسارات مقتضی بر اساس شرط مذکور را اعلام کرده بود، اما خواهان مدعی بود که عامدانه بودن نقض خوانده موجب غیرقابل اعمال بودن شرط تحدید مسئولیت می‌شود. شرط تحدید مسئولیت مورد نظر مقرر می‌کرد که «مجموع مسئولیت هیچ یک از طرفین بر اساس این توافق نمی‌تواند از مجموع مبالغی که پیش از آن بوسیله خوانده به خواهان پرداخت شده‌است، فراتر رود».

دادگاه عالی نیویورک معتقد بود نهایت چیزی که ادعاهای خواهان بتواند ثابت کند این است که تخلف خوانده از مفاد قرارداد عامدانه بوده، اما این برای بی‌اعتبارکردن شرط تحدید مسئولیت کفایت نمی‌کند. نقض عامدانه‌ای که بتواند برای این منظور کافی باشد آن تخلف عمدی است که در راستای افزایش منافع اقتصادی خوانده نباشد.^۳ به عبارت دیگر از منظر دادگاه یکی از طرفین می‌تواند بطورعمدی قرارداد را برای ارتقای منافع اقتصادی خود نقض کند و درعین حال به شرط تحدید مسئولیت مندرج در قرارداد تمسک کند.^۴

ب) پرونده ویلیام^۵: چنانکه در ابتدای این بخش گفته شد، در مواردی که متعاقدين به صراحت تخلفات عمدی یا همراه با تقصیر سنگین را از شمول شرط معافیت از مسئولیت استثناء کرده باشند، محاکم کامن‌لایی چنین توافقی را معتبر دانسته و متعهد ناقض را مجاز به تمسک به مفاد آن شرط

1. Electron Trading, LLC v. Morgan Stanley & Co. (2018).

2. ELA

3. <https://casetext.com/case/electron-trading-llc-v-morgan-stanley-co-1>

۴. برای دیدن تصمیمات مشابه بنگرید به پرونده‌های ذیل:

Devash LLC v. German Am. Capital Corp (2013); Banc of Am. Sec. LLC v. Solow Bldgs. Co. LLC (2005).

5. William v. Marriott Ownership (2008).

نمی‌دانند. ویژگی خاص پرونده ذیل این است که خود متعاقدين در قرارداد به عدم امکان تمسک به شرط معافیت از مسئولیت در صورت نقض عامدانه قرارداد توجه داشته‌اند. یکی از بندهای قرارداد در بیان حقوق خریدار چنین مقرر می‌کرد: «اگر فروشنده تعهدات خود بر اساس قرارداد را ایفا نکند، خریدار می‌تواند اجرای عین قرارداد را تعقیب کند یا بوسیله ارسال اخطار کتبی برای فروشنده، قرارداد را فسخ کند، در این صورت فروشنده و خریدار از ادامه اجرای تعهدات قراردادی در قبال یکدیگر بری می‌شوند و خریدار می‌تواند برای دریافت هرگونه خسارت واقعی و مستقیم اقامه دعوا کند. تحت هیچ شرائطی خریدار نمی‌تواند خسارات ویژه، تبعی، تنبیهی، احتمالی یا غیرمستقیم را مطالبه کند. با این حال، در صورت وقوع نقض عامدانه توسط فروشنده، غرامات خریدار نایستی محدود به استرداد پیش پرداخت یا استرداد پیش پرداخت بعلاوه بهره حاصل از آن شود».

این پرونده نمونه خوبی از شناسایی نقض عامدانه قرارداد درون یک شرط سلب مسئولیت است. این تنها یک شرط سلب مسئولیت نیست، بلکه شرطی است که بسته به اوضاع و احوال هر موقعیت بخصوص، دسترسی به شیوه‌های جبرانی در صورت نقض قرارداد را نظم و سامان می‌دهد. شرط فوق حاوی محدودیت شدیدی بر روی خسارات قابل مطالبه احتمالی در صورت «فسخ بوسیله اخطاریه کتبی» است، طوری که نه تنها خسارات تنبیهی، بلکه خسارات به اصطلاح «ویژه» و خسارات تبعی نیز سلب شده‌اند، دو نوع خسارتی که شاید بتوان آنها را بطور معمول تحت عنوان خسارات جبرانی^۱ تلقی کرد. اما خسارات تنبیهی، فارغ از نوع نقض یا قصد و عمد طرف ناقض، به هیچ روی قابل مطالبه نیستند. امکانات خریدار در مطالبه خسارت در مورد «فسخ بوسیله اخطاریه کتبی» کمابیش محدود به مطالبه پرداخت‌های پیشین بعلاوه بهره آن است. اما در صورت ارتکاب نقض عامدانه توسط فروشنده، شرط مذکور به صراحت این محدودیت سختگیرانه را الغاء کرده و به جز خسارات تنبیهی که در همه حال ممنوع شده، سایر خسارات حتی خسارات تبعی و غیرمستقیم را قابل مطالبه می‌داند. بند قراردادی مذکور به نظر می‌رسد بیانگر این باشد که نقض عامدانه قرارداد - دست کم از منظر متعاقدين - در مقایسه با نقض غیرعمدی، مصداق شدیدتری از نقض قرارداد است.

۳-۲. حقوق ایران و فقه امامیه

۳-۱. حقوق ایران

در نظام حقوقی ایران هرچند قاعده عمومی برای اعتبار شروط معافیت از مسئولیت بطور صریح در قوانین

پیش‌بینی نشده،^۱ اما دکترین حقوقی در موارد تخلفات قراردادی غیرعامدانه برای مثال در نقضهای ناشی از بی‌احتیاطی و اهمال، عمدتاً با تمسک به ماده (۱۰) قانون مدنی، بر اعتبار این شروط صحه گذارده است (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۳۱۸، صفایی، ۱۳۹۹: ۲۴۶، شهیدی، ۱۳۸۳: ۲۹۲، شعاریان، ۱۳۹۵: ۸۱۶). از سوی دیگر اصل صحت بر شروط قراردادی بطورکلی و بر شروط معافیت از مسئولیت نیز حاکم است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج ۳: ۱۴۵). بر این اساس تا زمانی که بطلان چنین شروطی به اثبات نرسیده، نمی‌توان در صحت آنها تردید کرد. برای اعتبار شروط معافیت از مسئولیت در فقه عمدتاً به قاعده تسلیط و قاعده شروط استناد می‌شود (شعاریان، ۱۳۹۵: ۸۱۶). علاوه بر این، در حقوق اسلامی اراده انشائی متعاقدين در قلمرو عقود و ایقاعات نقش تعیین‌کننده‌ای داشته و آثار حقوقی ناشی از عقد نیز اصولاً مبتنی بر اراده طرفین و خواست آنهاست (قنوتی و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۰۱). لذا در رابطه با شروط ضمن عقد و از جمله شروط معافیت از مسئولیت نیز قاعده بایستی اصل حکومت اراده آزاد متعاقدين را جاری دانست (عبدی، ۱۳۹۳: ۸۱).

اما در رابطه با تأثیر نقض عامدانه قرارداد بر اعتبار شروط معافیت از مسئولیت، نص صریح و عامی در قوانین مدون ایران نمی‌توان یافت. با این حال، در برخی فروع و موضوعات خاص، قانونگذار بطور صریح یا ضمنی به عنصر عمد در نقض تعهد و تأثیر آن بر این شروط اشاره کرده است. بعلاوه دکترین حقوقی نیز بطورکلی بر بی‌اعتباری این شروط در موارد نقض عامدانه صحه گذارده است.^۲ وانگهی این امر در برخی آراء اخیر محاکم نیز مورد توجه قرار گرفته است.

الف) قوانین موضوعه: در ماده (۱۱۶) و نیز بند (۳) ماده (۱۲۱) قانون دریایی مصوب ۱۳۴۴ به یکی از مهمترین آثار نقض عامدانه قرارداد یعنی عدم امکان استناد متعهد ناقض به شرط معافیت از مسئولیت اشاره شده است. مطابق این مقرر در صورتی که متصدی حمل «عامداً یا با علم به احتمال وقوع خسارت» فعل یا ترک فعل زیانباری را انجام داده باشد نمی‌تواند به شرط عدم مسئولیت مندرج در قرارداد حمل استناد کند. برخی اساتید معتقدند قید «با علم به احتمال وقوع خسارت» تعبیری از تقصیر سنگین است که در حکم تقصیر عمدی است (صفایی، ۱۳۹۵: ۴۲۵).

همچنین ماده (۳۹۱) قانون تجارت مقرر می‌دارد در صورتی که مال مورد اجاره بدون هیچ قیدی قبول

۱. با این حال در برخی فروع قانونی مشخص بر اعتبار اینگونه شروط صحه گذاشته شده است: (۵۱۵ ق.آ.د.م؛ ۳۸۱ و ۳۸۶ ق.ت؛ ۵۰۹ و ۵۱۷ ق.م؛ ۴۹۵ ق.م.ا). بعلاوه در برخی مواد قانون مدنی نیز مؤید اعتبار این شروط است: از جمله: مواد (۲۲۱، ۲۳۰، ۴۴۷، ۷۵۲ و ۷۶۶).

۲. برای دیدن آراء حقوقدانان در این رابطه برای نمونه بنگرید: شهیدی، ۱۳۸۳: ۲۵۱ به بعد؛ صفایی، ۱۳۹۹: ۲۳۶؛ کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۱۵۳، ۱۷۸، ۳۲۳ و ۳۲۹؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۳۷۸: ۳۲۲-۳۲۳.

و کرایه آن پرداخت شود، متصدی حمل مسئول خسارات وارده بر آن نخواهد بود، اما ذیل این ماده موارد تدلیس یا تقصیر عمدی را از حکم صدر ماده استثناء کرده و روشن است که مراد از تدلیس در اینجا همان تقصیر عمدی و مراد از تقصیر عمدی همان تقصیر سنگین است.^۱ در هر صورت تشدید مسئولیت متصدی حمل و عدم امکان استناد وی به شرط تحدید مسئولیت در فرض ارتکاب تقصیر عمدی از این ماده قابل استنباط است (صفایی، ۱۳۹۹: ۲۲).

ب) آراء محاکم: یافتن شناسایی صریح نقض عامدانه قرارداد و آثار آن در رویه محاکم ایران کار چندان آسانی نیست، با این حال در سالهای اخیر برخی آراء صادره نشان می‌دهد که تمایز بین نقض عامدانه و نقض های عادی و آثار این تمایز از جمله بی اعتباری شروط معافیت از مسئولیت مورد توجه قرار گرفته است.

موضوع این پرونده که در سال ۱۳۹۱ نزد شعبه ۱۸۲ دادگاه عمومی حقوقی تهران مطرح شده عبارتست از مطالبه خسارات ناشی از نقض قرارداد. وقایع پرونده از این قرار است: خواهان (مستاجر) بر اساس قرارداد اجاره یکی از انبارهای خوانده (موجر) را برای دیوی قطعات یدکی وارداتی خود، برای مدت یک سال اجاره می‌کند. در اثنای مدت اجاره به دلیل سهل انگاری خوانده در حفظ و حراست از انبار، حریق می‌کند که بدلیل جوشکاری در انبار مجاور رخ می‌دهد به اموال خواهان سرایت کرده و آنها را از بین می‌برد. خوانده برای برائت خود به شرط عدم مسئولیت مندرج در قرارداد که وی را در قبال حوادث احتمالی از جمله آتش سوزی معاف می‌کند، استناد می‌کند. اما دادگاه معتقد است سهل انگاری خوانده و عدم رعایت نظامات و مقررات ایمنی و پیشگیری از حریق توسط وی علی‌الخصوص در مشاغلی از این قبیل، تقصیر سنگین و در حکم عمد محسوب می‌شود و به همین دلیل مانع تمسک خوانده به شرط عدم مسئولیت قراردادی می‌شود. نهایتاً دادگاه خوانده را به پرداخت خسارات وارده محکوم می‌کند. این رای در دادگاه تجدیدنظر نیز عیناً مورد تایید قرار می‌گیرد (مجموعه آراء قضایی، ۱۳۹۱: ۱۳۶).

تحلیل این رأی نشان می‌دهد که از منظر دادگاه عدم امکان تمسک متعهد به شرط معافیت از مسئولیت مندرج در قرارداد مورد نظر در موارد تقصیر عمدی بدیهی و مسلم است چراکه دادگاه تلاش می‌کند به رفتار ناهنجار خوانده لباسی از تقصیر سنگین ببوشد تا سپس بتواند آن را در حکم تقصیر عمدی قرار دهد.

۲-۳-۲. فقه اسلامی

در فقه اسلامی بطور کلی با شخصی که با علم و آگاهی مرتکب یک رفتار ممنوع و زیانبار شده و در این

۱. بطور معمول به عدم اجرای عمدی قرارداد تدلیس اطلاق می‌شود (دیلمی، ۱۳۸۹: ۶۴).

راستا با تعمد و سوءنیت^۱ رفتار می‌کند با شدت عمل بیشتری برخورد می‌شود. این موضوع در باب عبادات و مجازاتها به روشنی مشهود است. در باب ضمانات نیز رفتار عمدی و قصد سوء فاعل برای وی مسئولیت آور بوده و در برخی موارد سبب تشدید مسئولیت وی می‌شود.^۲ برای مثال چنین شدت عملی را در باب غضب، که مصداق اجلای رفتار عمدی زیانبار است و غاصب عالماء و عامداً در مال یا حق دیگری تصرف می‌کند، می‌توان دید. بالاترین درجه تقصیر عمدی و سوءنیت در مسئولیت مدنی در نهاد غضب است، زیرا جوهره غضب را عنصر عدوان تشکیل می‌دهد و عدوان در جایی صدق می‌کند که فاعل دارای عمد و سوءنیت باشد (شهیدثانی، ۱۴۲۵، ج ۱۲: ۱۴۸). به همین خاطر است که فقها غاصب را مستحق شدیدترین ضمانت اجرای مدنی دانسته‌اند. این شدت مسئولیت در عبارات فقهی با تعبیر مختلفی بیان شده: «الغاصب يؤخذ بأشق الأحوال» (کازمی تستری، ۱۳۲۲: ۱۳۱)، «الغاصب علی أشق الأحوال» (آملی، ۱۳۹۵: ۱۶۱)، و «الغاصب بأشس الاطوار» (میرزای قمی، ۱۴۱۳: ۲۶۰ و ۲۹۸). علاوه بر اینها، فقهای امامیه در خصوص رابطه مشتری مال مغضوب و غاصب، علم و جهل مشتری را دخیل دانسته‌اند. ایشان مشتری جاهل به غضب را مستحق دریافت ثمن و غرامات از غاصب دانسته‌اند، اما مشتری عالم به غضب را تنها مجاز به دریافت ثمن می‌دانند (شیخ انصاری، ۱۳۷۲: ۱۴۷، یزدی، ۱۳۴۹: ۱۲۹۶). برخی معتقدند که امکان دریافت خسارات توسط مشتری جاهل به غضب، بدلیل حسن نیت مشتری است (صفایی، رحیمی، ۱۳۹۲: ۴۴). علاوه بر غضب، بطورکلی می‌توان نهادهای فقهی از قبیل تدلیس، غش، نجش و سوءاستفاده از حق، را مجاری عملکرد سوءنیت و تعمد در فقه دانست (دیلمی، ۱۳۸۹: ۲۸۲). موارد فوق را می‌توان نمونه‌های خوبی از تأثیر سوءنیت و خطاکاری عمدی در تشدید ضمان مرتکب دانست. از سوی دیگر با توجه به اینکه فقها حوزه ضمان قهری را از مسئولیت قراردادی جدا ندانسته، بلکه تمرکز آنها صرفاً بر شرائط ایجاد «ضمان» و جبران زیان بوده‌است، و با اتخاذ ملاک از فروعات فوق- که همانا منع اضرار عمدی با هدف کلان‌تر پیشگیری از اختلال در نظم عمومی است- می‌توان در مسئولیتهای قراردادی نیز که متعهد عامدانه مرتکب خطای زیانبار (نقض قرارداد) می‌شود، به تشدید مسئولیت وی از جمله از طریق بی اعتبار دانستن شرط معافیت از مسئولیتی که در عقد به سود خود تحصیل کرده، حکم کرد.

۱. سوءنیت در رفتار در حقیقت ارتکاب یک رفتار ناهنجار همراه با علم و عمد است، حال چه این رفتار ناهنجار نقض قرارداد باشد یا فعل زیانبار دیگری مانند غضب.

۲. حسن نیت فاعل در برخی موارد رافع مسئولیت است و در برخی موارد مانع تشدید مسئولیت وی می‌شود. درمقابل با توجه به وجود رابطه ملکه و عدم بین حسن نیت و سوءنیت، تعمد و سوءنیت فاعل سبب مسئولیت و در برخی موارد باعث تشدید مسئولیت می‌شود (دیلمی، ۱۳۸۹: ۶۴).

از سوی دیگر هرچند در مباحث فقهی بطورصریح به شروط معافیت از مسئولیت و تأثیر نقض عامدانه عقد بر چنین شروطی پرداخته نشده، اما برخی فروع فقهی مشابه وجود دارند که در آنها رفتار ناهنجار عمدی یکی از متعاملین با ضمانت اجرا روبروشده و باعث بی اعتباری شرط و توافق مورد نظر می شود.

الف) شرط تبری از عیوب در موارد ملوث به تدلیس: در مباحث فقهی تدلیس عمدتاً در دو باب مطرح می شود: در باب بیع که خریدار بوسیله تدلیس موجب فریب خریدار و ورود زیان به وی می شود؛ و در باب نکاح. در موارد تدلیس، شخص متضرر می تواند به غاز رجوع کرده و مطالبه خسارت کند زیرا تدلیس منشأ غرر است و در نبوی مشهور غرر مورد نهی قرار گرفته است (حکیم، ۱۴۰۴، ج ۱۰: ۱۴۴). حال پرسش این است که آیا شخصی که مثلاً از طریق عدم اظهار عیوب مخفی مبیع مرکب تدلیس در معامله شده است می تواند به شرط تبری از عیوب که در حقیقت نوعی شرط عدم مسئولیت است، تمسک کند؟

برخی فقها معتقدند اعلام عیوب مخفی مبیع واجب بوده و ترک آن غش و تدلیس است (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۲: ۳۶۸، نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۳: ۲۴۶) و تردیدی نیست که تدلیس نوعی تقصیر عمدی و مصداق بارز غرر منهی عنه است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۰: ۳۶۲/ بجنوردی، ج ۱: ۲۷۴)^۱ و بنا به قاعده غرور و حرمت اکل مال بالباطل شرط تبری از عیوب در این فرض بی اعتبار است (عاملی، ج ۴: ۶۲۹، ترجمینی عاملی، ۱۴۲۷، ج ۴: ۶۲۲)، زیرا وقتی شخصی رفتاری انجام می دهد که موجب فریب خوردن دیگری شده و از این رهگذر زبانی متوجه وی گردد، شخص نخست طبق این قاعده ضامن بوده و بایستی از عهده خسارات دیگری برآید. در اینکه فریب و تدلیس را نمی توان با شرط مباح کرد تردیدی وجود ندارد زیرا تبری از عیوب در این فرض نوعی فریبکاری است^۲ (شیخ انصاری، ۱۴۱۵، ج ۵: ۳۳۷، صفایی، ۱۳۹۹: ۳۱۵). توافق طرفین می تواند از مسئولیتهای متعارف متعاقدين بکاهد ولی جواز ارتکاب تقلب را به کسی نمی دهد. شرط عدم مسئولیت در قبال تدلیس همانند شرط عدم مسئولیت در قبال اضرار عمدی و باطل است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج ۵: ۳۰۰-۳۰۱). تردیدی نیست که بلحاظ فقهی رفتار آمیخته با تدلیس در معامله عنوان فعل حرام به خود می گیرد (شهیدثانی، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵۰۱، میرزای قمی، ۱۴۱۳، ج ۲: ۸۶) و بخاطر همین حرمت شرطی که مسئولیت ناشی از آن را سلب می کند نیز بی اعتبار است. در حقیقت شرط عدم ضمان در موارد ملوث به تدلیس بعنوان شرط مخالف کتاب و سنت محکوم به بطلان است.

۱. برخی فقها معتقدند غرور قلمروی گسترده تر از تدلیس دارد و رابطه بین آنها عام و خاص مطلق است، برای نمونه بنگرید: حسینی مراغی، ۱۴۱۸: ۲۹۲؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۷۹.

۲. شیخ انصاری وجه بی اعتباری تبری از عیوب را «ادخال البائع للمشتري فيما يكرهه عامداً» می داند.

ب) ضمان درک: از منظر فقهی متعاملین می‌توانند با توافق مسئولیت ناشی از مستحق‌الغیر در آمدن مبیع را تشدید کرده یا از آن بکاهند. بنابراین طرفین می‌توانند توافق کنند که در صورت آشکار شدن درک مبیع، فروشنده چندین برابر ثمن را به خریدار پرداخت کند (یزدی، ۱۳۷۶: ۱۷۳). همین حکم در کاهش مسئولیت نیز جاری است و طرفین می‌توانند چنین ضمانی را کاسته یا اسقاط کنند (قمی، ۱۴۲۳، ج ۲: ۲۳۷). برای مثال بایع می‌تواند نسبت به قسمتی از مبیع تعهد به ضمان درک کرده و نسبت به قسمت دیگر رفع مسئولیت کند و یا از ضمان درک تمام مبیع تبری نماید (امامی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۵۴۳). در هر حال اعتبار چنین توافقی در صورتی است که فروشنده به استحقاق غیر نسبت به مبیع آگاه نباشد و در واقع خریدار را فریب نداده باشد اما اگر با علم به این موضوع اقدام به فروش مبیع کرده باشد شرط و توافق مذکور بی اعتبار خواهد بود^۱ زیرا عمد در فروش مال غیر در حکم اضرار عمدی به خریدار است و هیچ کس نمی‌تواند در پناه پیمانهای زیرکانه‌ای که بسته است خود را در اضرار به دیگران آزاد ببیند و از این ناآگاهی و اعتماد آنان سوء استفاده کند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج ۴: ۳۰۰).

ج) اسقاط ضمان تعدی و تفریط در اجاره: در عقد اجاره همانند سایر عقود امانی، مستأجر در قبال خسارات وارد بر عین مستأجره مسئولیتی ندارد مگر اینکه مرتکب تعدی و تفریط شده باشد (رشتی، ۱۳۱۱: ۴۶، محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲: ۱۴۰). در عین حال در عقود امانی غیر مضمونه متعاقدين می‌توانند با اشتراط، ضمان ناشی از تعدی و تفریط را مستثنی کنند (بهجت، ۱۴۲۶: ۲۷۰)، زیرا شرط عنوان ثانویه‌ای است که می‌تواند احکام اولیه را تغییر دهد (خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱: ۴۳۷، جزائری، ۱۴۱۶، ج ۳: ۲۰۰) با این حال این امر در مورد تقصیرهای متعارف صادق است اما توافق طرفین نمی‌تواند ضمان مستأجر در قبال خسارات ناشی از تقصیر عمدی یا در حکم عمد را از بین ببرد (کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۱: ۴۲۲). حکم به اباحه اضرار عمدی در این فرض حکمی ضرری است که «لاضرر» آن را برمی‌دارد.

در مجموع به نظر می‌رسد با ملاحظه مصادیق فقهی متعددی که در آن‌ها عنصر عمد و غیر عمد، علم و جهل و حسن نیت و سوء نیت، در ایجاد یا تشدید مسئولیت مرتکب اثرگذار است، و با توجه به اینکه در فقه مرز مشخصی بین ضمان قراردادی و غیر قراردادی وجود ندارد، نمی‌توان تأثیر عنصر «عمد» را در موارد نقض عامدانه قرارداد و بویژه در اعتبار و امکان تمسک به شروط معافیت از مسئولیت، نادیده گرفت.

۱. شعبه ۴ دیوان عالی کشور در رأی شماره ۱۹۱۴ مورخ ۱۳۷۸/۸/۱۸ شرط اسقاط ضمان درک در موارد علم بایع به استحقاق غیر را باطل اعلام کرده است. نظریه مشورتی شماره ۱۷۹۵/۹۸/۷ مورخ ۱۳۹۸/۱۲/۵ نیز این نظر را تأیید می‌کند.

نتیجه‌گیری

در نظام‌های حقوقی مختلف، برای نقض عामدانه، که شدیدترین شیوه نقض قرارداد است، آثار منحصر به فردی شناخته شده است. در رابطه با تأثیر نقض عामدانه بر سرنوشته شروط معافیت از مسئولیت، بطور کلی می‌توان گفت مؤدای قوانین و رویه محاکم در کشورهای تابع نظام حقوق نوشته بی‌اعتباری این شروط در موقعیتهای نقض عامدانه بعنوان قاعده کلی است. آراء متعدد صادره از محاکم عالی در کشورهای مختلف - از جمله انگلستان، ایالات متحده، فرانسه، آلمان و هلند - صراحتاً بر این امر صحه می‌گذارند. اما در نظام‌های کامن‌لایی اصولاً شروط معافیت از مسئولیت، نقض‌های عامدانه را نیز در بر می‌گیرند؛ با این حال، در شرائط مقتضی، عامدانه بودن نقض می‌تواند بعنوان فاکتوری در کنار اوضاع و احوال دیگر، بر اعتبار این شروط اثرگذار باشد. در حقوق ایران نیز هر چند مقرر عامی در این رابطه وجود ندارد اما علاوه بر برخی فروع قانونی خاص، رویه قضایی و دکتین حقوقی حاکی از بی‌اعتباری شروط معافیت از مسئولیت در موارد نقض عامدانه قرارداد است.

در فقه امامیه نیز بر آمل بررسی مجاری عملکرد علم، عمد و سوءنیت در باب معاملات، بطور کلی حاکی از لزوم شدت عمل در قبال رفتارهای ناهنجار عامدانه است. علاوه بر این، بطور خاص در برخی نهادهای فقهی مشابه با شروط معافیت از مسئولیت، در مواردی که سوءنیت و نیرنگ متعهد سبب ورود زیان به طرف دیگر می‌شود، فقها غالباً شرط عدم ضمان را بی اعتبار تلقی کرده‌اند. به نظر می‌رسد در هر جا که یکی از طرفین بخواهد در قالب شرط، از ضمان تقصیر عامدانه خود بگریزد، می‌توان از ملاک این موارد استفاده و حکم به بطلان چنین شروطی کرد. نهایتاً، روشن است که در مجموع مذاق فقها و روح شریعت بر این است که در قبال ارتکاب رفتارهای زیانبار عامدانه و همراه با سوءنیت، ضمانت اجرای شدیدتری در مقایسه با تخلفات غیر عمدی لحاظ کنند؛ حال این شدت عمل ممکن است به گونه‌های متفاوتی متجلی شود، گاه با افزایش میزان خسارت قابل پرداخت توسط مرتکب (خسارات غیر منتسب به غاصب)، گاه با ایجاد حق پایان دادن به رابطه حقوقی برای طرف دیگر (خیار تدریس)، گاهی با بی‌اعتباری شرطی که مرتکب به سود خود تحصیل کرده (شرط تبری از عیوب همراه با تدریس) و گاه دیگر با سلب حقیقهایی که در موقعیتهای عادی برخوردار است (مشتري عالم در بیع فضولی).

فهرست منابع

- آملی، میرزاهاشم، ۱۳۹۵ ق، مجمع الافکار و مطرح الانظار، قم، المطبعة العلمية.
- امامی، اسدالله، عبدی، صادق، ۱۳۷۸ ش، «تحلیل مبانی فقهی - حقوقی شرط عدم مسئولیت قراردادی»، مجله مجتمع آموزش عالی قم، ش ۲.
- امامی، سیدحسن، ۱۳۹۲ ش، حقوق مدنی، تهران، انتشارات اسلامی، ج ۳۴، ج ۴۱.
- انصاری، شیخ مرتضی، ۱۳۷۲ ق، مکاسب، تبریز، بی نا، ج ۱.
- ایزائلو، محسن، ۱۳۸۶ ش، شروط محدودکننده و ساقطکننده مسئولیت در قراردادها، تهران، شرکت سهامی انتشار، ج ۲.
- بجنوردی، میرزا حسن، ۱۴۱۹ ق، القواعد الفقهیه، قم، الهادی.
- بهجت، محمدتقی، ۱۴۲۶ ق، جامع المسائل، قم، دفتر آیت الله بهجت، ج ۲.
- بهرامی احمدی، حمید، ۱۳۹۰ ش، حقوق تعهدات و قراردادها، با مطالعه تطبیقی در فقه مذاهب اسلامی و نظام های حقوقی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- جزائری، سیدمحمدجعفر، ۱۴۱۶ ق، هدی الطالب، قم، دارالکتاب، ج ۳.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۷۸ ش، حقوق تعهدات، تهران، گنج دانش، ج ۳.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۸۶ ش، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، ج ۱۰.
- حسینی مراغی، میرفتاح، ۱۴۱۸ ق، العناوین، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ج ۲.
- حکیم، سیدمحسن، ۱۴۰۴ ق، مستمسک العروه، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱۰.
- خمینی، سیدروح الله، ۱۴۲۱ ق، کتاب البیع، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر، ج ۱.
- دیلمی، احمد، ۱۳۸۹ ش، حسن نیت در مسئولیت مدنی، تهران، میزان.
- رضایی، روح الله، عبدی پورفرد، ابراهیم، نعمت اللهی، اسماعیل، ۱۳۹۸ ش، «نقض عاقدانه قرارداد و تأثیر آن بر جبران خسارت ناشی از نقض قرارداد»، پژوهش حقوق خصوصی، دوره ۷، ش ۲۶.
- السنهوری، عبدالرزاق احمد، ۱۳۸۲ ش، دوره حقوق تعهدات، ترجمه محمدحسین دانش کیا و سیدمهدی دادمرزی، قم، دانشگاه قم.
- شعاریان، ابراهیم، ۱۳۹۵ ش، حقوق تعهدات، مطالعه تطبیقی طرح اصلاحی حقوق تعهدات فرانسه با اسناد بین المللی و حقوق ایران، تهران، شهردانش، ج ۲.
- شهید ثانی، ۱۴۲۵ ق، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الإسلام، قم، معارف اسلامی، ج ۱۲.
- شهید ثانی، ۱۴۱۰ ق، شرح لمعه، قم، انتشارات داوری، ج ۳.
- شهیدی، مهدی، ۱۳۸۳ ش، آثار قراردادها و تعهدات، تهران، مجد، ج ۲.
- صفایی، سیدحسین، ۱۳۹۲ ش، «تأثیر تقصیر عمدی یا سنگین در شرط عدم مسئولیت»، فصلنامه رأی، دوره ۲، ش ۳.
- صفایی، سیدحسین، ۱۳۹۵ ش، «مفهوم تقصیر سنگین در ارتباط با شرط عدم مسئولیت»، مندرج در حقوق مدنی و حقوق تطبیقی، تهران، میزان، ج ۴.
- صفایی، سیدحسین، رحیمی، حبیب الله، ۱۳۹۲ ش، مسئولیت مدنی، تهران، سمت، ج ۵.
- صفایی، سیدحسین، ۱۳۹۹ ش، قواعد عمومی قراردادها، تهران، میزان، ج ۳۳، ج ۲.

- طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم، ۱۳۷۶ش، سؤال و جواب فارسی، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ج ۱.
- طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم، ۱۳۷۸ق، حاشیه مکاسب، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۱.
- عاملی، سیدجواد، ۱۴۱۹ق، مفتاح الکرامه، قم، انتشارات اسلامی، ج ۴.
- عبدی، صادق، ۱۳۹۳ش، مبانی فقهی و حقوقی شرط عدم مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی، قم، انتشارات دانشکده اصول دین.
- علامه حلی، حسن بن یوسف، ۱۴۲۰ق، تحریر الأحکام، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، ج ۲.
- فرمستون، مایکل، ۱۳۹۷ش، حقوق بیع کالا در انگلستان، ترجمه اسماعیل نعمت‌اللهی، تهران، مجد.
- قمی، شیخ عباس، ۱۴۲۳ق، الغایه القصوی فی ترجمه العروه الوثقی، تهران، منشورات صبح پیروزی، ج ۲.
- قنواتی، جلیل و دیگران، ۱۳۷۹ش، حقوق قراردادها در فقه امامیه، تهران، سمت، ج ۱.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۷ش، الزامهای خارج از قرارداد، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۸، ج ۱.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۰ش، قواعد عمومی قراردادها، تهران، شرکت سهامی انتشار، ج ۶، ج ۴، ج ۵.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۴ش، عقود معین، تهران، شرکت سهامی انتشار، ج ۱۳، ج ۱.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۵ش، فلسفه حقوق؛ ج ۳، ج ۳، تهران، شرکت سهامی انتشار، ج ۳، ج ۳.
- کاظمی تستری، شیخ اسدالله، ۱۳۲۲ش، مقایس الانوار، تبریز، مطبعه ماکینه.
- گیلانی، ابوالقاسم بن محمدحسن (میرزای قمی)، ۱۴۱۳ق، جامع الشتات فی اجوبه السؤالات، تهران، کیهان.
- مجموعه آراء قضایی دادگاه تجدیدنظر استان تهران (حقوقی)، ۱۳۹۱ش، تهران، اداره انتشار رویه قضایی کشور.
- نجفی اسفاد، مرتضی، ۱۳۸۷ش، حقوق دریایی، تهران، سمت، ج ۲.
- نجفی، محمدحسن، ۱۴۰۴ق، جواهر الکلام، بیروت، احیاء التراث العربی، ج ۲۳ و ۳۰.
- نعمت‌اللهی، اسماعیل، رضایی، روح‌الله، ۱۴۰۱ش، «تبیین جایگاه منفعت اعتماد در حقوق غربی و شناسایی مصادیق آن در فقه»، دانش حقوق مدنی، دوره ۱۰، ش ۲.
- وحدتی شبیری، سیدحسن، ۱۳۹۵ش، مبانی مسئولیت مدنی قراردادی، قم، علوم و فرهنگ اسلامی.
- یزدی، ابوالقاسم بن محمد، ۱۳۴۹، ترجمه فارسی شرائع؛ ج ۳، تهران: دانشگاه تهران.

References

- Beale, H., et al. (2018). Chitty on Contracts (33rd ed.). London: Sweet & Maxwell.
- Beale, H. (1990). Droit Anglais. In Les clauses limitatives ou exonératoires de responsabilité en Europe. Paris: L.G.D.J.
- Cartwright, J. (2016). An Introduction to the English Law of Contract for the Civil Lawyer (3rd ed.). London: Hart Publishing.
- Cruysmans, E., Defosse, M., & Donnet, C. (2015). Les Clauses Limitatives ou Exonératoires de Responsabilité en Matière de Défaut de la Chose. Limal: Anthémis.
- Duyvensz, J. H. (2011). Exoneratie en Bewuste Roekeloosheid. Tilburg: WPNR.
- Fleming, J. (1974). Exculpatory Clauses. The American Journal of Comparative Law, 22(1).
- Le Tourneau, Ph., & Cadiet, L. (1996). Droit de la Responsabilité. Paris: Dalloz.
- McKendrick, E. (2017). Contract Law: Text, Cases and Materials (12th ed.). Oxford: Oxford

- University Press.
- McLeod, J. K., & Rogers, W. V. (1974). Halsbourn's Laws of England, Vol.9: Contract. London.
- Peel, E., & Treitel, G. H. (2015). The Law of Contract (14th ed.). London: Sweet & Maxwell.
- Renault-Brahinsky, C. (2020). Droit des Obligations. Paris: Gualino.
- Schlechtriem, P., & Schwenzer, I. (2016). Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods (CISG) (4th ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, J. (1990). Droit Allemand: les Clauses Limitatives ou Exoneratoires de Responsabilite en Europe. Paris: LGDJ.
- Schwenzer, I., & Hachem, P. (2009). The CISG—Successes and Pitfalls. The American Journal of Comparative Law, 57(2).
- Starck, B., Roland H., & Boyer, L. (1993). Obligations (4th ed.). Paris: Litec.
- Terré, F., Simler, P., Lequette, Y., & Chénéde, F. (2019). Droit Civil les Obligations (12th ed.). Paris: Dalloz.
- Treitel, G. H. (2003). The Law of Contract (11th ed.). London: Sweet & Maxwell.
- Viney, G., & Jourdain, P. (1999). Traité de Droit Civil, sous la Direction de Jacques Ghestin, Les Conditions de la Responsabilité (2nd éd.). Paris: L.G.D.J.
- Vanwelkenhuyzen, A. (2015). Les Clauses Limitatives ou Exonératoires de Responsabilité Particularités dans les Contrats d'architecture et de Promotion Immobilière. Universite Catholique de Louvain.

Persian Sources

- Imam, A., & Abdi, S. (1999). Analyzing the Jurisprudential-Legal Foundations of Exemption Clauses in Contracts. Journal of Qom Higher Education Institute, 2.
- Imam, S. H. (2013). Civil Law. Tehran: Islamic Publishing Institute. (Vol. 1 & 4).
- Ameli, M. H. (2016). Majma al-Afkar va Matrahal-Anzār. Qom: Al-Matba'ah Al-'Ilmiyyah.
- Ansari, S. M. (1993). Makasib. Tabriz.
- Izanloo, M. (2007). Limiting and Excluding Liability Clauses in Contracts. Tehran: Sahami Enteshar Publication. (Vol. 2).
- Bojnourdi, M. H. (2000). al-Qawa'id al-Fiqhiyah. Qom: Al-Hadi.
- Bahjat, M. T. (2007). Jame' al-Masa'il. Qom: Dār al-'Ilm Bahjat. (Vol. 2).
- Bahrami Ahmadi, H. (2011). Law of Obligations and Contracts: A Comparative Study in Islamic Jurisprudence and Legal Systems. Tehran: Imam Sadiq University.
- Jazayeri, S. M. J. (1997). Hadi al-Talib. Qom: Dar al-Kutub.
- Jafari Langroudi, M. J. (1999). Law of Obligations. Tehran: Ganj Danesh. (Vol. 3).
- Jafari Langroudi, M. J. (2007). Comprehensive Terminology in Law. Tehran: Ganj Danesh. (Vol. 10).
- Hosseini Maraghi, M. F. (1999). Al-Enawin. Qom: Islamic Publishing Institute. (Vol. 2).
- Hakim, S. M. (2005). Mustamsak al-'Urwah. Qom: Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi.

- (Vol. 10).
- Khomeini, R. (2002). *Kitab al-Buyu'*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (Vol. 1).
- Deylami, A. (2010). *Good Faith in Civil Liability*. Tehran: Mizan Publishing.
- Razavi, R., Abdipourfard, I., & Ne'matollahi, I. (2019). *Intentional Breach of Contract and Its Impact on Compensation for Damages Resulting from Breach of Contract*. *Private Law Research*, 7(26).
- As-Sanahouri, A. A. (2003). *Law of Obligations* (M. H. Daneshkia & S. M. Dadmarzi, Trans.). Qom: Qom University.
- Shoorian, I. (2016). *Law of Obligations: A Comparative Study of the French Law Reform Proposal with International Documents and Iranian Law* (Vol. 2). Tehran: Shahranezh.
- Shahid Thani. (2006). *Masalik al-Afham ila Tanqih Sharayi al-Islam* (Vol. 12). Qom: Ma'arif Islami Publishing.
- Shahid Thani. (1991). *Sharh Lum'ah*. Qom: Da'vari Publications (Vol. 3).
- Shahidi, M. (2004). *Effects of Contracts and Obligations* (Vol. 2). Tehran: Moj.
- Safa'i, S. H. (2013). *The Influence of Willful or Gross Negligence on the Exemption Clause*. *Ra'y Journal*, 2(3).
- Safa'i, S. H. (2016). *The Concept of Gross Negligence in Relation to the Exemption Clause*. In *Civil Law and Comparative Law* (Vol. 4). Tehran: Mizan.
- Safa'i, S. H., & Rahimi, H. (2013). *Civil Liability* (Vol. 5). Tehran: SAMT Publishing.
- Safa'i, S. H. (2020). *General Principles of Contracts* (Vol. 33, Pt. 2). Tehran: Mizan.
- Tabatabai Yazdi, S. M. K. (1997). *Farsi Questions and Answers* (Vol. 1). Tehran: Islamic Sciences Publishing Center.
- Tabatabai Yazdi, S. M. K. (1999). *Hashiyeh Makasib*. Qom: Ismailian Institute (Vol. 1).
- Ameli, S. J. (2000). *Miftah al-Keramah* (Vol. 4). Qom: Islamic Publishing Institute.
- Abdi, S. (2014). *Jurisprudential and Legal Foundations of Contractual and Non-Contractual Exemption Clauses*. Qom: Publication of the Faculty of Principles of Religion.
- Allamah Helli, H. Y. (2001). *Tahrir al-Ahkam* (Vol. 2). Qom: Imam Sadiq Institute.
- Formeston, M. (2018). *The Law of Sale of Goods in England* (I. Ne'matollahi, Trans.). Tehran: Majd.
- Ghomi, S. A. (2004). *Al-Ghayat al-Qusawi fi Tarjamat al-Urwah al-Wuthqa* (Vol. 2). Tehran: Sanat-e Subh-e Piroozi Publication.
- Ghanavati, J., et al. (2000). *The Law of Contracts in Imamiyyah Jurisprudence* (Vol. 1). Tehran: SAMT Publishing.
- Katouzian, N. (2008). *Non-Contractual Obligations*. Tehran: Tehran University Press. (8th ed., Vol. 1).
- Katouzian, N. (2011). *General Principles of Contracts*. Tehran: Sahami Enteshar Publishing. (6th ed., Vol. 4, Parts 3 and 5).
- Katouzian, N. (2015). *Specific Contracts*. Tehran: Sahami Enteshar Publishing. (13th ed., Vol. 1).

- Katouzian, N. (2006). *Philosophy of Law* (Vol. 3, 3rd ed.). Tehran: Sahami Enteshar Publishing. (Vol. 3, Part 3).
- Kazemi Testeri, S. A. (1943). *Maqabs al-Anwar*. Tabriz: Maktaba Makniyya.
- Gilani, A. A. (Mirza Qomi). (1994). *Jama al-Shatat fi Ajwibat al-Su'alat*. Tehran: Keyhan.
- Collection of Judicial Opinions of the Supreme Court of Tehran Province (Legal). (2012). Tehran: Publication Office of the Judicial Procedures.
- Najafi Esfahani, M. (2008). *Maritime Law* (2nd ed., Vol. 2). Tehran: SAMT Publishing.
- Najafi, M. H. (1985). *Jawahir al-Kalam* (Vol. 23 and 30). Beirut: Ihya al-Turath al-Arabi.
- Ne'matollahi, I., & Rezaei, R. (2022). Explaining the Position of the Principle of Reliance Interest in Western Law and Identifying its Instances in Islamic Jurisprudence. *Journal of Civil Law Knowledge*, 10(2).
- Vahdati Shobeiri, S. H. (2016). *Foundations of Contractual Liability*. Qom: Islamic Sciences and Culture Academy.
- Yazdi, A. A. (1970). *Tarjamat Farsi Sharayi* (Vol. 3). Tehran: Tehran University Press.

